

חינוך מבוגרים בהשקפת בובר - מצפן בעולם חסר כיוון

ראיון עם פרופ' דן אבנון, מחבר 'הדיאלוג הנסתר' על משנתו של מרדכי מרטין בובר

בין הוראה לחינוך

- מה הביא את מרטין בובר לעסוק בחינוך מבוגרים? בעצם הוא עסק בכך פעמיים, פעם בגרמניה, עם עליית היטלר לשלטון ב-1933, ופעם בארץ, בראשית שנות החמישים.
- בדיוק. אתה יודע, כשהתחלתי להתעניין בכתביה על בובר, התברר לי שהוא מופיע קודם כול באנציקלופדיות על חינוך מבוגרים ולא באנציקלופדיות שעוסקות בנושאים שהיה צפוי יותר למצוא אותו בהן (כמו מחשבה מדינית). הוא נחשב לאחד ממייסדי התחום בעולם. העיסוק שלו בחינוך מבוגרים נגזר מההבחנה שעשה בין הוראה לחינוך. הוראה, בשפה שלו, היא העברת ידע בבית הספר, והחינוך הוא התאמה של מה שלמדת – למציאות, או יותר נכון: פיתוח של חשיבה צמודת-הווה. אדם מגיע אל חייו כבוגר עם כל מיני 'סיפורים' שסיפרו לו בבית הספר על טיבו של העולם, על מה שהוא צפוי לפגוש בו; ואחר כך הוא פוגש את העולם, או העולם פוגש אותו, ובנקודת המפגש הזאת מתגלה פער בין מה שלימדו אותן לבין מה שהוא. אחרי סיום הלימודים הפורמליים אדם נזקק לכלים לשם התמודדות עם המציאות שאיננה כפי שלימדו אותו. נקודת המוצא של חינוך המבוגרים היא אפוא בחינוך, לא ב'מבוגרים'. המעשה החינוכי הוא מעשה של העצמת היכולת לנוע בעולם מתוך קליטה והבנה של הקיים, ולא רק על בסיס שיפטים מקדימים או ציפיות שנוצקו בתקופת לימודים לשם השגת תואר או ציוני מעבר. זאת נקודת המוצא – פער בין מה שאדם לומד לבין מה שהוא פוגש. הבעייתיות של הפער

פרופ' דן אבנון הוא תאורטיקן פוליטי. מלמד באוניברסיטה העברית בירושלים. מוסמך האוניברסיטה העברית ובעל תואר דוקטור מאוניברסיטת ברקלי בקליפורניה. היה חבר סגל באוניברסיטת סטנפורד, עמית מחקר באוניברסיטאות טורונטו וסייני, ומורה בבית הספר סם שפיגל לקולנוע וטלוויזיה. באוניברסיטה העברית הקים וניהל את מרכז גילה לחינוך אזרחי ודמוקרטיה (2001 – 2007) ועמד בראש בית הספר ע"ש פדרמן למדיניות ציבורית וממשל (2009-2011). מחקריו עוסקים בפילוסופיה פוליטית כללית, במחשבה מדינית יהודית, במשטר ובחוקה של מדינת ישראל ובחינוך אזרחי ישראלי ודמוקרטי.

בין פרסומיו בעברית: **מחשבה מדינית יהודית-ישראלית** (בדפוס, מאגנס, עורך עם דוד פויכטוונגר), **חינוך אזרחי בישראל** (עורך, עם עובד, 2013), **מרטין בובר – הדיאלוג הנסתר** (עם עובד, 2012), **שפת אזרח בישראל** (עורך, מאגנס, 2008).

מתבלטת ומחריפה בתקופות של משבר חברתי או מדיני, מעין זו שהייתה בגרמניה בשנות השלושים לאחר עליית המפלגה הנאצית לשלטון. הקהילה היהודית בגרמניה המשיכה לפעול לפי הרגלים ואַתיקות שהיו מקובלות עליה, ופתאום היא 'התבקשה' לשנות את אורחותיה; האתיקה מבחוץ, של המשטר החדש, 'מודיעה' לה שקיומה אינו ראוי ונתון בסכנה. איך מתמודדים עם זה? בשנות השלושים בתי הספר לחינוך מבוגרים, שבובר הקים יחד עם ארנסט סימון ואחרים, נועדו לתת תוכן חדש ליהדות של היהודים הגרמנים ולהגדירו מחדש כ'יהודי-אדם', וכך לחזק אותו דווקא במקום שהסביבה ניסתה לערער אצלו.

הגדרת זהות בהקשר של סיכון קיומי

- אבל לכאורה אצל בובר, וגם אצל אחרים בתנועה הציונית, הנושא הזה של הגדרה חילונית של היהודי לא היה חדש. בובר עצמו עסק בכך עוד בתחילת המאה.
- נכון. אבל כאן התעורר צורך קיומי חדש שנגזר מהשתנות המציאות; בלשונו של בובר - מהשתנות 'המצב'. ב-1933, מיד כשהיטלר עלה לשלטון, בובר קלט שיש איום קיומי. מול האיום הקיומי צריך לחנך את המבוגרים האנוסים לעמוד בפרץ. זה מתחיל בחיזוק זהותם היהודית. כאן אפשר לראות ביטוי של העמדה העקרונית: המציאות מציבה אתגר שההוראה הרגילה, הבית ספרית, לא יכולה להתמודד אתו. להיפך: במצב כזה, אדם צריך להיפטר מהרבה דעות קדומות - זה הביטוי שבובר עצמו השתמש בו - כדי להתאים את ההתנהלות שלו למציאות.

גישה בסיסית זו תואמת את מה שהתרחש גם ב-1950, עם כל ההבדלים כמובן. המצב הישראלי היה כזה: הגיעו לישראל אנשים שלפי היכותר' היו יהודים ולכאורה קשורים זה לזה, אבל בפועל הגיעו מגוון רב של בני אדם, מארצות שונות רבות ודוברי שפות שונות, שילא זיהו אלה את אלה. ואם לא די בשונות שבין העולים, היה פער בין הגדרת היהודי שלהם לבין זו של היישוב הקולט, שגם בו היה בעצם מגוון של השקפות. לפי מה שסיפר הסוציולוג הנודע ש"נ אייזנשטדט, שהיה תלמידו של בובר בחוג לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית ומאוחר יותר יורשו בראשות החוג, בובר חשב אז שהדבר החשוב ביותר שצריך לעשות זה ללמוד לחלום ביחד; שהדבר שחסר לאוכלוסייה היהודית בארץ הוא 'חלום משותף'. זאת נקודת מבט אחת. נקודת מבט נוספת: הבנה שהריבוי הלשוני של העולים - ערבית, ספרדית, רוסית וכו' - משמעו ריבוי תרבויות, וריבוי תרבויות משמעו ריבוי מסורות וחלומות וריבוי של אתיקות. השפה היא שמנחה את ההתכוונות שלך אל העולם. לכן צריך לקחת את כל המבוגרים האלה שהגיעו ולתת להם שפה משותפת.

יצירת שפה משותפת, תרתי משמע

- אז איך יוצרים שפה משותפת?
- בשכבה אחת, של שפה במובנה כלשון מדוברת, שפה משותפת זה מה שהמפעל הציוני עשה עד אותה עת – הנחלת העברית; אבל מבחינתו של בובר, שפה היא גם המטען התרבותי והמסורתי שהלשון נושאת. המשימה היא אפוא חינוך מבוגרים מהבחינה שהוסברה קודם: אנשים הגיעו בגילים שונים, ממניעים שונים, וכולם פוגשים מציאות שאינה תואמת את תפיסתם הקודמת, את 'חלומם'. היישוב הקולט צריך לפעול ליצירת שפה משותפת טבעית, עברית, ושפה משותפת תרבותית – ציונית. במאמר של בובר על חינוך מבוגרים משנות ה-50 [ראו לעיל בגיליון זה] אפשר לראות באמת שהוא קלט את התמצית של האתגר. התמצית – הצבעה על הפער בין מה שתודעתו, ראייתו, מורגלת אליו לבין המציאות החדשה, מה שאני נאלץ לראות. ועכשיו יש לעשות את ההתאמה.
- אבל איך הוא חשב לעשות את ההתאמה? לסגל את הזולת אליך – זה ודאי לא מה שהוא חשב כרצוי.
- ודאי. הלא הוא בעל מחשבה דיאלוגית. אז מה הוא עשה? הוא היה אז בשנות השבעים הראשונות לחייו. הוא יזם להקים באוניברסיטה העברית מרכז להכשרת מורים, שאמור היה להתרחב בהדרגה.
- אבל זה לא החזיק מעמד זמן רב, ובובר גם מדבר במאמר על הכשרת מספר קטן של מורים נבחרים...
- מה לעשות, אנחנו לא מדברים כאן על פנחס ספיר ה'בולדוזר' שהקים מפעלים. הוא גם לא לובה אליאב. מדובר באדם שקלט ברוחו את המצב ועשה כמיטב יכולתו, במסגרת אילוץ התקופה והארגון שבמסגרתו הוא פעל. אגב, אחד הדברים המעניינים שקראתי בקשר אליו ולנושא שאנחנו עוסקים בו כאן: שולמית אלוני כתבה הקדמה קצרה לתרגום החדש של אני ואתה, יצירתו הפילוסופית החשובה ביותר של בובר (בתרגום אהרון פליישמן). היא מספרת על ההתרגשות שחוותה כשהיא זומנה לפגוש את בובר לילה אחד, בבית הסתדרות המורים בתל אביב. בובר ישב שם על כיסא הסתדרותי, זקנו מתנוסס לפניו והרביץ בה תורה – כמה חשוב לקחת מורות ומדריכות וללכת למחנות העולים. היא הייתה אישה צעירה, אחרי מלחמת השחרור, זה עורר בה התפעלות עצומה, הרחיב את לבה. וזה אומר גם משהו על בובר: עד כמה הוא היה מחויב למימוש של רעיונותיו, השתדל לתת השראה והדרכה לצעירים שהסכימו ללכת בדרך שהוא התווה להם.

הגדרות חדשות ליהדות, חיפוש המכנה המשותף

- נדבר על ענייני בובר והמקרא. מדוע חשבת שחקר המקרא שלו ותרגום המקרא שלו חשובים כל כך להבנת הגותו?

- תוך כדי קריאת ספרים שבובר כתב בנושא פרשנות המקרא, שמתי לב שהוא כולל בכתיבה שלו התייחסות חוזרת למילים ופסוקים מהמקרא. החזרה על המושגים הללו בהקשרים שונים מהווה קריאה לשים לב לקשרים בין הקטעים השונים שבהם הם מצויים. בחקר המילה המנחה המקראית מקובל להסמיך זה לזה קטעים שונים שכוללים מילה או ביטוי משותף. הקטעים הנפרדים לכאורה מאירים זה את זה ומעוררים אצל הקורא תובנות לגבי משמעות הדברים. הסתקרנתי וקראתי את כל כתביו מחדש, תוך שימת לב למילים מקראיות שמופיעות בכתביו הלא-מקראיים. וכך איתרתי את הדיאלוג הנסתר שהוא מקיים עם הקורא. ובעיקר – את האופן שבו הוא קלט את המפעל הציוני כהמשך של מסורת יהודית נסתרת, אך פועמת.

הקישור בין ה'סוד' של היהדות לבין המעשה הציוני מהווה בעיניי חידוש גדול ואף מסעיר. זהו קישור רוחני, אמונתי. הקישור הזה כולל ביקורת חד משמעית על ההלכה ועל הממסדים הרבניים, שבעיני בובר כולאים את הרוח ומדכאים את הזיקה לבריא. מה שאני עושה זה לחבר את בובר לשיח על היהדות בימינו שנעשה אפילו מסובך יותר כיום מאשר בימיו. העבודה שלי נטועה בהווה שלנו: בישראל 2014 אחת הטענות המרכזיות היא שמי שאינם דתיים אינם מחוברים לשורש היהודי שלנו. והשאלה היא באמת: מעבר להיסטוריה המשותפת, מעבר לשואה - היכן אנחנו כתרבות, כעם, מה חזונו ודרכנו לעתיד? את בובר השאלה הזאת עניינה מהרגע הראשון, מאז שהוא הצטרף לתנועה הציונית בשלהי המאה התשע-עשרה. זה עולה בנאומים המפורסמים על מהותה של היהדות, שהוא נשא בשנים 1908 – 1910. התזה המרכזית שלו: יש לעשות לחידוש הזיקה ליהדות ממקום של רוח ולא של ממסד דתי, ממקום של התחדשות אדם וקהילה, מקישורם של אלה לחינוך, להשכלה ולאהבת העולם. אהבת האדם והעולם שאנו מצויים עליה כיהודים וכבני אנוש, לגרסת בובר, היא מקור המשיכה שלי ושל רבים אחרים אליו ואל תורתו. משום כך אנשים כל כך רוצים ללמוד היום את בובר, ואני חש זאת גם בסמינרים שאני מעביר עליו. התלמידים שבאים אלי מכל קצוות ההתייחסות לנושא – מדתיים 'הארד קורי' לאנשי 'הנוער העובד', מצטרפים ללימוד של יהדות, שאינה רכוש של איש. מדובר ביהדות נטולת ריטואל, יהדות נטו, עם שאלות היסוד: מה הייחוד של העם היהודי? בלשונו של בובר, מה תורת ישראל ומה ייעודו, תעודתו?

בובר – 'זאב בודד' שהשפיע?

- נדבר על בובר ופוליטיקה, בובר וציונות. הוא היה בעניינים האלה, במידה רבה, 'זאב בודד', שייך לחבורה של זאבים בודדים. אדם מן היישוב היה אולי אומר עליו שהוא מנותק מן המציאות. איך אתה היית מגדיר אותו?
- צריך להבין שבובר התייחס ברצינות רבה ל'עם ישראלי' – עם ישראל כסמן לקיום רוחני ולא רק כסמן של העם היהודי כקבוצה בעלת קיום היסטורי. 'ישראלי' היה בעיניו סוג של מילת-קוד למעבר של היחיד ממצב של 'יעקב' למצב של 'ישראל', ואחר כך למפגש של העדה עם ייעודה במעמד הר סיני. כלומר, עם ישראל הוא עם בעל ייעוד ושליחות. טעם קיומו של העם הוא להיות 'יסוד עולם'.
- אבל זה דווקא מזכיר את השקפת הרפורמים בדבר השליחות של עם ישראל בעולם...
- בודדאי. אבל אותם רפורמים שחשים אחריות לעולם משקפים את הייעוד של עם ישראל. כשיזים הצידיה' מהדבקות בהלכה ומחפשים את התכלית שההלכה אמורה לשרת, אז המסקנה היא שהייעוד של עם ישראל הוא להוות תזכורת מתמדת לאנושות בדבר אחדות העולם. זאת הייתה הנוסחה של בובר – לא אחדות האל אלא אחדות העולם, אחדות הבריאה, הקיום. זה מה שעם ישראל יודע, זה ייחודו. ואז באה הלאומיות והכריחה, לפי בובר, ללבוש את הלבוש הלאומי, ובאו גם הציונים ולבשו את הלבוש הזה ועל הדרך' השילו את העניין הייעודי. לדידו של בובר, הלאומיות היהודית עלולה לגרום לאובדן הייעוד והייחוד היהודי. הוא פירש את ההיסטוריה היהודית לאור צומתי הכרעה מעין אלו. הוא חשש שהציונות המדינית, המנוכרת לייעוד הרוחני של עם ישראל, עלולה להוביל את היהודים אל תוך הזרם הכללי של החברה האנושית של תקופתו, הזרם הלאומי. זה שהיהודים יאבדו את דרכם זו צרה גדולה; אבל הצרה הגדולה יותר היא שהעולם יאבד אתם. מהבחינה הזאת, בובר מתחבר עם קצוות קיצוניים של העם – החרדים האנטי-ציוניים כגון הסאטמרים מחד והשמאל האנרכיסטי מאידך. אלה וגם אלה חושבים שהעם בישראל כיום סוגד לעגל הכוח המדיני והחומר הקפיטליסטי ואיבד בכך את ייחודו. רצונו למנוע את ההתפתחות הזאת מסביר את יחסו לציונות, לתנועה הציונית ולהתפתחויות ביישוב בארץ ישראל ואחר כך במדינת ישראל. כך, לדוגמה, אפשר להבין מדוע הוא היה קרוב יותר לאחד העם מאשר לזרמים אחרים בציונות, ומדוע העדיף את החלוצים הסוציאליסטיים על פני הבורגנים הליברלים. על רקע זה, למשל, הוא חתם כבר ב-1904 על מסמך שניסח עם חבריו מה'פראקציה הדמוקרטית' את חזון הקמת אוניברסיטה עברית. כל פיתוח של התרבות היהודית החדשה היה אמור להיות 'צמוד' לייעוד המסורתי של העם.
- ואיך מתמודדים עם העובדה שבחיי המציאות יש לעם אויבים, שונאים?

- בובר חשב שההיזקקות שלנו לכוח היא עובדה מצערת, גם אם הכרחית, מבחינת 'התעודה והייעוד' של העם. את האיזון בין כוח לבין דיאלוג הוא ניסח במונחי 'קו-תיחום'. הפעלת כוח נעשית במידה הנדרשת, לא כמענה אוטומטי לאיום או לאלימות. על רקע הבנה זאת הוא סבר ש"נכנסנו לציון בשער הלא נכון". הוא ראה נחיצות בבנייה הדרגתית של תודעה ציונית ויהודית שמתייצבת נגד עולם של אלימות וכוח בכלים של הרוח הייעודית של היהדות הקדומה. אבל ההיסטוריה לא התנהלה לאור תפיסה משיחית מהסוג שלו. הוא הכיר במצב לאשורו. עקב זאת, הוא עשה כמיטב יכולתו כדי לשכנע שאין צורך להקים מדינה, ואם אין ברירה, אזי עדיפה מדינה אחת, פדרציה, לשני עמים. הוא חשב כך בגלל השקפתו על הייעוד של העם. בכל זאת, ברגע שהוקמה המדינה, הוא קיבל את המצב החדש וחיפש דרכים להתמודד אתו.

חזון העתיד, נתיבות באוטופיה

- מה תוכל להגיד לי על חזון חברת העתיד שלו, על מה שהוא עוסק בו ב**נתיבות באוטופיה**?
 - הוא הסתכל במנגנוני הכוח של מדינת הלאום, בזיקה בין מדינות לאום לסדר הקפיטליסטי, ומשם גזר את השקפת עולמו הפוליטית... תראה, בסך הכול לפני מאה שנה עוד היו אימפריות כמו הסולטנות העות'מאנית, כמו הקיסרות האוסטרו-הונגרית, ובמשך מאה שנה שחלפו מאז עלו וירדו מגוון תצורות של כוח מדיני. בובר התבונן במדינה ובקפיטליזם ובאופן שבו העולם מתארגן בתקופה המודרנית, ואמר: זו השחתה; מנגנוני השליטה האלה פועלים נגד יכולתו של האדם להיות מחובר לעצמו ולעולם. אם ניכנע לשגרת הכוח, האדם יימחץ. הכול יהפוך לחפץ, אובייקט לשימוש. זהו מצב שבובר כינה 'אני-לז'. נוצרו ציוויליזציות של 'אני-לז', שזה בעצם מה שאנחנו קוראים היום מצב ההחפצה (או החפצון). בובר כאילו אומר: צריך 'לקחת אוויר', לחזור לגרעינים של החברה האנושית, כמו הקומונות.

- אז הוא חשב שהמדינה תתבטל?

- כן, הוא חשב שהמדינות הן צורות זמניות, תואמות רגעיות לסיטואציה של ציוויליזציה הקפיטל. הן לא כאן לנצח. אנשים לא נותנים את הדעת על כך שיש חליפות בהיסטוריה, ושצורות השלטון הקיימות לא תמיד היו וכנראה לא תמיד יהיו. בובר חשב שהדרך הנכונה לאדם היא לצמוח מתוך יחסים ולא שיכפו עליו יחסים. לצמיחה האורגנית הזאת יש צורות שונות: קומונות, קהילות שמשותפות פעולה על בסיס נפשי או רוחני. הכוח ש'מסדר מבחוץ' זו המדינה, ולא בטוח שהיא תחזיק מעמד; בטווח הרחוק היא מביאה נזק יותר מתועלת.

- סוג של אנרכיזם...

- בוודאי. הוא כתב על אנרכיסטים, הוא אהד אנרכיסטים כמו גוסטב לנדאוואר, כמו רוזה לוקסמבורג.

הקשר בין ההתפתחות הביוגרפית והפילוסופית

- אני רוצה לשאול אותך על פרקי החיים שלו. אתה יוצר חיבור מעניין בין הביוגרפיה שלו לבין השינויים בפילוסופיה שלו. החל מראשית מלחמת העולם יש לכאורה בובר חדש, מעבר מהמיסטיציזם לדיאלוגיות. אתה גם טוען שיש תקופה שלישית, החל מעליית לארץ ישראל-1938.
- כן. בובר הוא אדם מורכב. יש בו צד ההגות היהודית; יש בו צד האקסטזה, שם הוא מחובר למיסטיקאים; ויש בובר הסוציולוגי שמאדיר את מרקס הצעיר ואת הקומונות, ויש את בובר חוקר תרבויות וציוויליזציות שכווננו את חברות ימינו. ב-1914 פרצה 'המלחמה הגדולה'. הוא חשב שנפתח עידן חדש וסבר שהלאומיות הגרמנית היא הנשואית של ההתחדשות הזאת. הוא חשב שהקריסה של המערכות הישנות – זו התחלה של סדר חדש, טוב, וגרמניה היא שמובילה זאת.
- יש בכל זאת עניין שאתה לא מזכיר – סוג הקשר של יהודי גרמניה לגרמניה, שגרם להם להעריץ ולהאילל אותה. יהודי גרמניה היו כל כך גרמנים, כל כך בסימביוזה עם ההווייה הגרמנית, ובובר, עם כל סיבוכיו וייחודו, דמה להם.
- נכון. אבל אם נחזור לביוגרפיה הייחודית של בובר ולמה שקורה אתו בין 1914 ל-1916: יש הסיפור הידוע על בחור צעיר, לא מוכר לו, שבא בתחילת תקופת המלחמה להתיעץ אתו בקשר לשירות הצבאי שלו. ובובר היה עסוק במדיטציות האקסטטיות שלו. הוא היה מסוגל לדבר עם הבחור וגם להיות 'במקום אחר'. כלומר, הוא לא היה ממש 'נוכח' במובן שהפילוסופיה הדיאלוגית תעסוק בו לימים. אחר כך הוא חש נקיפות מצפון על היעדר ההשתתפות האמתית שלו בשיחה, במפגש עם הבחור המתלבט, שמצא את מותו סמוך למועד המפגש עם בובר. כאן הוא חווה זעזוע שמקורו בהיעדר קשב למצבו של היחיד שמולו. חוץ מזה, ידידיו הקרובים לו ברוח כמו גוסטב לנדאוואר ביקרו אותו קשות על שיר ההלל שהוא קשר ללאומיות ולצבאיות הגרמנית. כאן הוא חווה זעזוע לנוכח אי ההבנה שגילה כלפי משמעותם של מנגנוני העוצמה הפוליטית. לזכותו של בובר ייאמר שהוא היה מסוגל להודות בשגיאות קשות שלו ולשנות את הכיוון בעקבות הכרה בשגיאות. ההכרה בכיוון המחשבה השגוי שלו בשנים 1914-1916 חלחלה לנשמתו. התברר לו שהעולם לא נמצא במקום שהוא חשב, העולם הוא משהו אחר. הייתה לו יכולת להכיר בשגיאותיו, כמו גם בשגיאות של שותפיו לדרך הציונים, למשל בעניין ההתעלמות מהנושא הערבי. בדרך דומה הוא התבונן בניסוי של מימוש חזון אוטופי בקיבוצים, שהוא

אמר עליו 'ניסיון שלא נכשל'. מאחר שלא נכשל, אבל גם לא לגמרי הצליח, אפשר תמיד לבדוק ולקבוע מסלול שונה במקצת. מבחינתו, היהדות היא 'ברייה' מתחדשת, והיהודים אמורים לדבוק באופי ההתחדשותי הזה. ההסתיידות, ההתאבנות היא צורה של 'חטא העגלי'. ההגות של בובר מעוררת לחפש, למצוא חלופות.

חשיבותו של הקדם-מילולי והקדם-רציונלי

- אולי תסביר עניין כללי יותר אצל בובר – עניין הקדם-לוגיות, הזיקה האמתית של האדם לעולם ולזולת הנמצאת דווקא בפאזה של קדם-מילוליות, קדם-רציונליות. איך זה מתקשר עם הדיאלוגיות?

זה מעניין, כי שאלת מקור החשיבה והלשון המדוברת 'מתכתבת' עם התפתחויות בחקר הקוגניציה, בעיקר חקר המוח. אני אישית נפגש עם הנושא הזה בעבודות שעוסקות בבלשנות קוגניטיבית, כמו אצל ג'ורג' לייקוף (Lakoff, *The Political Mind; Metaphors We Live By*). מדובר בגילוי חשוב בדבר הקשר בין חישה לשפה, איך השפה שלנו תואמת את חוויית החישה של העולם, למשל הקישור בין 'גבוה' ל'טוב', הגדרת 'נמוך' כ'רע' באמצעות המטפורות השגורות בלשון. המפגש החושי קודם לשפה. הגוף קולט חויות חושיות המתורגמות ליכולת מילולית שאצלנו נתפסת כמחשבה. אנחנו כל כך נהנים 'להניע' את העולם, לסדר אותו באמצעות המחשבה, ואנחנו שוכחים שלפני המחשבה הייתה החישה. בובר היה בנקודה הזאת חד-משמעי: כשהוא הקים את מפעל חינוך מבוגרים, הוא אומר [במאמר שחלקו מובא בגיליון זה] שהוא רוצה שהאנשים שהגיעו אז לישראל ידברו 'דרך האצבעות', שחוויית הלימוד שלהם תהיה דרך הגוף, לא רק דרך המילים. חינוך שבו אתה מנסה להכתיב לאנשים את תמונת העולם – לא יעבוד. צריך לחוש את העולם, לגעת בו. קודם אתה חש, אחר כך אתה חושב. כשאנחנו מתפתחים – אנחנו שוכחים את זה. החינוך היום מטפח ומדגיש מאוד את היכולות השכליות-מילוליות ונוטה להתייחס כאל לא מוצלח אל מי שהוא בעל כישורים חושיים יותר, אל מי שיחש את העולם ופחות חושב אותו. וזאת טעות. יש כאן עיוורון ביחס להיותנו גוף חווה, מפענח, מפרש, מתמצא – כל אלה דרך פענוח המגע החושי. העיבוד השכלי, החשיבה, המילים באים אחר כך. עד לאחרונה נטו בתרבות המערבית להתעלם מהעובדות האלה. נוטים לא ללמד זאת בחברות המערביות, ויותר שומעים על כך בכל מיני 'אשראמיס' בהודו... לאחרונה יש התעוררות מחודשת לקליטת העצמי כגוף חש מהר, חושב לאט. לדוגמה, בספרו האחרון, הנפלא, של חתן פרס נובל לכלכלה, דניאל כהנמן, **לחשוב מהר**, **לחשוב לאט**. יש זיקה מעניינת בין הגישה האינטואיטיבית של בובר לבין ההסברים הרציונליים של כהנמן. אני מחייך בכל פעם שתגליות מדעיות מאשרות, מעמיקות ומבססות אינטואיציות שעבור בובר היו פירות של חישת חייו.